

دگرذیسی قدرت سیاسی شیعیان عراق با تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی ایران

محمود علی پورگرگی^۱، عبدالمجید سیفی^۲، نادیا سامری^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۴/۲۴

چکیده:

با اینکه شیعیان بزرگ‌ترین گروه جمعیتی عراق را تشکیل می‌دهند، به دلیل سیاست‌های تمرکزگرایانه حزب بعث در انزوا و محرومیت بودند. رخداد انقلاب اسلامی ایران تأثیری عمیق در شیعیان عراق بر جای گذاشت؛ و سبب ایجاد سازمان‌های مخالف و انقلابی شیعه در برابر رژیم بعث گردید؛ هر چند این تهدید از سوی حزب بعث، سیاست‌های ضدشیعی بعث را شدت داد، اما گفتمان شیعی عراق در سال ۱۹۷۹ توانست با تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی ایران فعال شوند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که چگونه قدرت سیاسی شیعیان عراق با تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی ایران، دچار دگرذیسی شده است؟ فرضیه‌ای که مقاله حاضر از معبر آن به مسأله می‌پردازد این است که «جنبش شیعی در عراق با الهام از انقلاب اسلامی ایران توانست گفتمان جدیدی را ایجاد کند که منجر به دگرذیسی قدرت در عراق شد». یافته‌های پژوهش حکایت از آن دارد که جنبش شیعی عراق برای خروج از انزوا و تأثیرگذاری در سه مرحله انقلاب ۱۹۵۸، شکست کودتای حزب بعث (۱۹۶۳) و انتفاضه صفر ۱۹۷۷ پدیدار شد؛ اما شکل‌گیری گفتمان نوین شیعی عراق با تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی ایران از طریق فعال شدن پایگاه روحانیت شیعی و گروه‌های مخالف بود.

واژگان اصلی: حزب الدعوه، حزب بعث، قدرت شیعی، گفتمان شیعی.

۱. استادیار علوم سیاسی دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی (ره)، بروجرد، ایران. (نویسنده مسئول)

alipour_mg558@gmail.com

۲. استادیار علوم سیاسی دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی (ره)، بروجرد، ایران

۳. کارشناس ارشد علوم سیاسی دانشگاه آیت‌الله العظمی بروجردی (ره)، بروجرد، ایران

مقدمه

از وجود جمعیت وسیع شیعه در دو کشور ایران و عراق یک رابطه همزیستی بین دو کشور ایجاد کرده است. مردم ایران، قرن‌هاست که مجذوب سه مکان مقدس شیعیان در عراق یعنی نجف، کربلا، کاظمین شده‌اند. شیعیان عراق نیز به اکثریت شیعه ایران به عنوان یک حامی سیاسی و وزنه‌ای در مقابل فرمانروایان سنی بغداد نگاه می‌کردند (دکمیجان، ۱۳۹۰: ۲۳۹). شیعیان عراق اگر در اکثریت نباشند، بزرگترین گروه از جمعیت عراق را تشکیل می‌دهند. آنها به لحاظ ویژگی‌های فرهنگی، نژادی و آداب و رسوم تجربیات تاریخی، جهان بینی مذهبی و مناسباتشان با ایران از دو گروه عمده دیگر جمعیت عراق یعنی کردها و اعراب سنی مذهب متمایز می‌شوند (الی کدوری، ۱۳۶۸: ۱۸۷).

با این حال رابطه میان روحانیت شیعه و دولت عراق معمولاً سرد بود و آنها با بی‌میلی یکدیگر را تحمل می‌کردند. روحانیت شیعی برخلاف روحانیت سنی از دولت مستقل بود (نادری، ۱۳۸۶: ۲۶۱). با توجه به این که اکثریت شیعه در عراق کمترین سهم را در ساختار سیاسی عراق داشتند، پیروزی انقلاب اسلامی ایران تأثیری عمیق و سریع در میان آنان بر جای گذاشت و سازمان‌های انقلابی شیعه به تهدیدی جدی برای رژیم بعث تبدیل شده‌اند (رضایی، ۱۳۹۰: ۳۰). تأثیرگذاری انقلاب اسلامی ایران از حزب الدعوه آغاز می‌شود؛ که بعضی‌ها از این خطر تأثیر پذیری آگاه بودند. به همین دلیل هجوم گسترده علیه این حزب انجام دادند؛ و بسیاری از اعضای آنها را دست گیر کردند و سپس حمله سراسری را علیه جمهوری اسلامی ایران آغاز کرده‌اند. پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که چرا قدرت سیاسی شیعیان عراق با تأثیرپذیری از انقلاب اسلامی ایران، دچار دگردیسی شده است؟ در این راستا، پرسش‌های فرعی متعددی قابل طرح است؛ "این که سیاست‌های دولت عراق در قبال شیعیان عراق چگونه بوده است؟" و "ظهور گفتمان نوین جنبش شیعی چه تأثیری در دگردیسی قدرت داشته است؟" همگی پرسش‌های فرعی هستند که در این پژوهش دنبال می‌شود. فرضیه‌ای که مقاله حاضر از معبر آن به مساله می‌پردازد این است که « جنبش شیعی در عراق با الهام از انقلاب اسلامی ایران و ارتباط نزدیک با ایران، توانست گفتمان جدیدی را ایجاد کند که منجر به دگردیسی قدرت در عراق شد. » در ادامه تلاش خواهیم کرد که با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسناد و مدارک موجود این موضوع پژوهش را مورد بررسی قرار دهیم.

چارچوب نظری؛

در سال های اخیر نظریه گفتمان^۱ کاربرد وسیعی در حوزه های مختلف علوم انسانی یافته است. این نظریه ریشه در نظریات متفکرانی چون آلتوسر^۲، فوکو^۳، دریدا^۴، لاکلان^۵، سوسور^۶ و دیگران دارد. «لاکلا»^۷ و «موف»^۸ توانستند از طریق بازخوانی و ساختارشکنی نظریات متفکران فوق الذکر، نظریه گفتمان خود را در کتاب «هژمونی و استراتژی سوسیالیستی» (۱۹۸۵) شکل دهند. به اعتقاد «یورگنسن»^۹ و «فیلیس»^{۱۰} نظریه لاکلا و موف ریشه در دو سنت نظریه ساختگرا یعنی مارکسیسم و زبان شناسی سوسوری دارد و با تأثیرپذیری از فوکو توانستند روش گفتمانی را از عرصه زبان شناسی وارد حوزه سیاسی و اجتماعی نمایند (یورگنسن و فیلیس، ۱۳۹۲: ۵۴-۶۷). لاکلا و موف برخلاف فوکو بر گفتمانی بودن تمام حوزه های اجتماعی تأکید دارند (Howarth, 2000:39). بر این اساس در نظریه گفتمان، رویکردهای مختلفی وجود دارد ولی کاربردی ترین رویکرد آن در حوزه سیاست، رویکرد تحلیل گفتمان لاکلا و موف است.

مهمترین ابداعات این دو متفکر در استفاده از زبان شناسی سوسور^{۱۱} علاوه بر بازنگری در رویکردهای گذشته، منظومه معنایی است که از گفتمان با صورتبندی نشانه ها یا دال های مفصل بندی^{۱۲} تحلیل نموده اند (Laclau and Mouffe, 1985:4). دال ها و نشانه های گفتمانی حول یک دال مرکزی^{۱۳} که هسته مرکزی (نشانه ممتاز و برجسته) گفتمان است، ساماندهی می شوند؛ و سایر دال ها حول آن نظم می یابند و معنای خود را در رابطه با آن کسب می کنند و به هم مفصل بندی می شوند (یورگنسن و فیلیس، ۱۳۹۲: ۵۷). از این منظر عناصر یا دال شناوری وجود دارند که در قالب گفتمان قرار نگرفته و معنای آن ها تثبیت نشده است. زمانی این عناصر معنا می یابند که

- 1 . Discourse
- 2 .Althusser
- 3 .Foucault
- 4 .Derrida
- 5 .Lacan
- 6 .Saussure
- 7 .Laclau
- 8 .Mouffe
- 9 .Jorgensen
- 10 .Phillips
- 11 . Saussure
- 12 . Articulation
- 13 . Nodal point

در درون گفتمان قرار گیرند. براین اساس جاذبه هسته مرکزی است که سایر دال‌ها را جذب و مفصل‌بندی و یک مجموعه معنایی را پدید می‌آورد. لاکلا و موف برای ارتباط دادن دال‌ها و نشانه‌ها با یکدیگر، واژه مفصل‌بندی را بکار می‌برد که در آن رابطه‌ای بین عناصر هویت دال‌ها اصلاح و تعدیل می‌شود و نظام معنادار شکل می‌گیرد (Laclau and Mouffe, 1985:4).

ظهور گفتمان شیعی در عراق

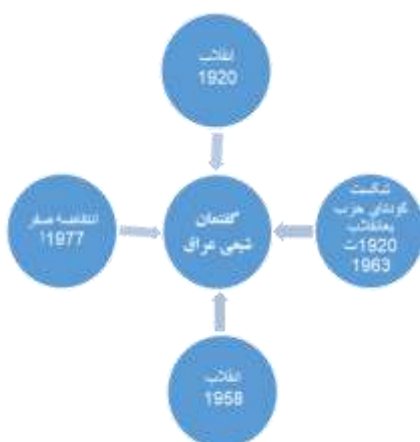
قطع نظر از تاریخ پرفراز و نشیب جنبش اسلامی شیعیان، می‌توان خاستگاه حرکت شیعیان معاصر عراق را انقلاب ۱۹۲۰ دانست؛ انقلابی که استقلال از بریتانیا را می‌طلبد و زمینه‌ساز اعلام رژیم سلطنتی در عراق بود. شیعیان بر اساس آن چه آن را نقش اساسی در انقلاب قلمداد می‌کردند، خود را به اندازه سنی‌ها در آینده حکومت عراق سهیم می‌دانستند؛ و هنگامی که بریتانیا عراق را به نخبگان نظامی سنی واگذار کرد، شیعیان سرخورده شدند. این تصمیم بریتانیا علت‌های متعددی داشت که مهم‌ترین آن‌ها تاریخ روابط بین نیروهای اشغالگر بریتانیا و دو گروه اعتقادی شیعی و سنی بود (فولر، فرانکه: ۱۳۸۸). از این رو با توجه به شرایط تاریخی، جنبش‌های شیعی عراق برای خروج از انزوا و تأثیرگذاری در سه مرحله پدیدار شدند:

اولین مرحله جنبش‌های شیعی عراق را می‌توان پس از انقلاب ۱۹۵۸ و سقوط سلطنت مشاهده کرد. این نکته قابل توجه است که گفتمان شیعی در این مقطع، بیشتر جهان‌شمول است. قدرت یافتن جنبش مارکسیستی و کمونیستی نقش به‌سزایی در این مورد دارد. در سال‌های اولیه بسیاری از رهبران شیعه نگران گسترش و نفوذ مارکسیسم و کمونیسم و افول موقعیت و اهمیت اسلام بودند. دغدغه گفتمان شیعی عراق در این مرحله، مبارزه با مارکسیسم از طریق بازگشت به اسلام به عنوان یک دیدگاه جهان‌شمول است. از این رو دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ واکنشی بود در مقابل سکولار شدن روزافزون جامعه عراق و منافی که کمونیست‌ها از میان شیعیان تحصیل کرده به دست می‌آوردند. اما تقابل تشیع با کمونیسم که در بهترین شرایط تأثیر آن بر نهادهای سیاسی عراق، از بعد ایدئولوژیکی و تهدیدی فیزیکی برای شیعیان در برنداشت، محدود بود (فولر، فرانکه: ۱۳۸۸).

مرحله دوم جنبش‌های شیعی عراق از زمان شکست کودتای حزب بعث در سال ۱۹۶۳ آغاز می‌گردد؛ در این مقطع تاریخی، گفتمان شیعی بیشتر خصلت محلی دارد و دغدغه آن کاهش

تبعیض‌های سیاسی و اقتصادی اعمال شده علیه شیعیان است. در این مرحله ما با یک چرخش گفتمانی در مقاومت جنبش شیعی مواجهیم؛ چرخش از جهان‌شمولی به سمت محلی‌گرایی. در این دوران که تا سال ۱۹۷۷ ادامه می‌یابد، جنبش‌های شیعیان و به خصوص مرجعیت مواضع معتدل‌تری را در قبال نظام حاکم اتخاذ می‌کند. تحول مهمی که در گفتمان‌های شیعی و چرخش آن به محلی‌گرایی تأثیر داشت، افول جنبش‌های مارکسیستی از یک سو و منافع مشترک شیعیان و حزب بعث در فوریه ۱۹۶۳، در زمان حذف حزب بعث بود. این در حالی بود که کمونیست‌ها هم پیش از این حذف شده بودند. در خلاء قدرت ناشی از این امر شیعیان توانستند موقعیت خود را در عراق تقویت کنند.

مرحله سوم جنبش شیعی عراق، از انتفاضه صفر ۱۹۷۷ آغاز شد و پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در انتفاضه رجب ۱۹۷۹ به اوج خود رسید؛ که با اعدام آیت الله سید محمد باقر صدر و برخی از اعضای حزب الدعوة و خواهرش بنت الهدی در ۸ آوریل ۱۹۸۰ همراه بود. در پی این امر و فشارهای زیادی که بر جنبش شیعی و به طور خاص الدعوه وارد آمد بسیاری از رهبران شیعی خروج از عراق را در پیش گرفتند. نارضایتی سیاسی خصوصاً در جامعه شیعی یکی از عوامل اصلی نگرانی رژیم در اواخر ۱۹۷۰ بود ولی با به قدرت رسیدن صدام حسین در تابستان ۱۹۷۹ این مسئله به عنوان یک معضل اساسی شد (جعفری، ۱۳۷۹: ۸۴). تبلیغات شدید رژیم بعث درباره انقلاب ایران و ضدعربی و ضداسلامی، و پارسی، نژادپرستانه، آریایی و آتش پرستانه دانستن آن و شدت بخشیدن به آزار و اذیت شیعیان عراق و آواره کردن حدود ۱۲۹ هزار نفر از شیعیان و دستگیری و اعدام هزاران نفر، بیانگر بیم این رژیم از تأثیر انقلاب اسلامی ایران بود (شیرازی، طارمی، ۱۳۸۴: ۲۷۷). در این دوران جنبش شیعی تحت تأثیر خشونت حزب بعث و نیز به تأثیر از انقلاب اسلامی ایران، به شیوه رادیکال‌تری روی آورده و ساقط کردن نظام سیاسی بعث را در دستور کار خود قرار دادند. تشکیل مجلس اعلای انقلاب اسلامی عراق و سپاه بدر، محصول این دوران است. از این مرحله ما با گفتمان نوینی در جنبش شیعی عراق روبرو هستیم.

مفصل بندی دال های گفتمان شیعی در عراق

ظهور گفتمان نوین جنبش شیعی عراق

گفتمان نوین شیعی عراق، دال مرکزی گفتمان خود را احیای دولت اسلامی معرفی نمود. دال مرکزی، جزء اصلی این گفتمان است که در گفتمان رقیب (حزب بعث)، طرد شده و جای آن خالی است. جمعیت‌های شیعی همواره تحت سلطه و محدودیت‌های قدرت‌های سیاسی و سنی‌های حاکم بر بغداد می‌زیسته‌اند (رشید، ۱۳۸۶: ۸۶). ریشه اساسی‌ترین شکاف اجتماعی عراق یعنی نادیده گرفتن حقوق اساسی شیعیان و سرکوب آن را باید به لحاظ تاریخی در رفتار دولت عثمانی، سیاست‌های استعماری انگلیس و دولت‌های حاکم در عراق به خصوص از سال ۱۹۶۸ پس از کودتای عبدالسلام عارف و روی کار آمدن ملی‌گرایان و بعثی‌ها دانست (شهبازی و رحمتی نصر، ۱۳۹۵: ۶). به جرأت می‌توان گفت حجم زیادی از مبارزات مردم عراق را تا به امروز جنبش شیعی متحمل شده است و این امر بنا به دلایلی چون ساختار جمعیتی است. براین اساس شیعیان به پنج دلیل همواره در مقابل دولت‌های عراق قرار گرفته‌اند: دلیل اول سیاسی و ناشی از حضور ضعیف شیعیان در ساختار قدرت به خصوص پس از سقوط نظام سلطنتی بود. چنانچه وضعیت بد اقتصادی شیعیان و تضعیف ملاکین و تجار شیعه به واسطه سیاست‌های دولت‌های عارف، قاسم و حزب بعث دومین دلیل است. دلیل سوم رشد و تقویت ملی‌گرایانه، عربی و پان‌عربیسیم به جای اسلام بود که در عمل به خاطر محوریت فرهنگ سیاسی سنی در ملی‌گرایی عربی، شیعیان را حاشیه‌نشین می‌کرد بر اثر رشد ملی‌گرایی عربی، پان‌عربیسیم‌ها عموماً شیعیان

را متهم به ایفای نقش ستون پنجمی ایران در عراق می‌کردند. دلیل چهارم، محروم کردن شیعیان و به خصوص بخش عمده‌ای از ایرانی تبارها از حقوق شهروندی از دیگر دلایل مخالفت شیعیان بود. سرانجام، سکولاریزاسیون از بالا و تلاش برای تضعیف نهادهای دینی، حوزه‌های علمیه و پایگاه اجتماعی و اقتصادی روحانیون عامل دیگری در تشدید مخالفت شیعیان عراق با دولت بوده است (نادری، ۱۳۸۶: ۱۴۳-۱۴۴).

نکته اساسی که در خصوص جایگاه و نقش‌آفرینی شیعیان عراق وجود دارد، ارتباط گسترده و عمیق شیعیان عراق با ایران است (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۹۱: ۱۰). روحانیون شیعه در عراق با مسائل سیاسی ایران ارتباطی تنگاتنگ داشته‌اند و بسیاری از این روحانیون، ایرانی و یا ایرانی‌الاصل بودند و خون ایرانی در میان جامعه شیعی عراق پدیده‌ای متداول است (فولر، ۱۳۷۳: ۴۴). در میان پایگاه‌های اجتماعی نهضت اسلامی عراق، پایگاه روحانیت شیعی از همه مهم‌تر است. روحانیت شیعی برخلاف روحانیت سنی، مستقل از دولت به فعالیت خود ادامه می‌دهد؛ چرا که حمایت مالی آن‌ها در دست پیروانشان است نه دولت‌ها. این عدم وابستگی، خود به عنوان عاملی مهم در تاریخ مبارزاتی روحانیت شیعی در عراق محسوب می‌شود. دولتی مانند دولت بعث که از همکاری با روحانیت اجتناب می‌کرد با این خطر مواجه بود که مذهب به یک جناح مخالف سیاسی تمام عیار بدل شود و با انسجام بخشی به جامعه گفتمان مقاومت را رواج و آن را به براندازی قدرت تحریک کند. این سیاستی بود که حزب الدعوه در مبارزه با حزب بعث از آن استفاده می‌کرد. البته حزب الدعوه در طول زمان، قالب‌ها و چارچوب‌های گوناگونی را در اندیشه مبارزاتی‌اش برگزید و این سبب به وجود آمدن دیدگاه‌های متفاوتی در مورد شکل و ماهیت نظام سیاسی مورد نظر حزب شد. الدعوه در آغاز خواهان برپایی نظام سیاسی با تکیه بر اصل شورا بود که از سوی آیت‌الله سید محمد باقر صدر نظریه پردازی شده بود. این دیدگاه به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ به نظریه ولایت فقیه تغییر کرد؛ و سپس به آن را به نظریه جدیدی که آمیزه‌ای از اصل شورا و اصل ولایت فقیه بود، تغییر داد. آیت‌الله صدر به عنوان یک نظریه پرداز مذهبی متعهد درخواست‌های صدام حسین را رد کرد؛ چرا که همکاری با رژیم را به دلیل ماهیت غیر مذهبی و سرکوبگرانه‌اش بر طبق شرع اسلام، حرام می‌دانست. نقش برجسته و برتر آیت‌الله صدر به عنوان رهبر فکری و معنوی و الهام بخش شیعیان عراق غیرقابل تردید است. نوشته‌های درخشان او و نیز شهادت و درستکاری‌اش او را به سرچشمه حیاتی فعال‌گرایی شیعه عراق تبدیل کرد (دکمیان، ۱۳۹۰: ۲۳۲).

وقوع انقلاب اسلامی ایران خیزش جدیدی در نهضت شیعیان عراق ایجاد کرد که در آن گروه‌های معارض اسلامی عراق با الهام گرفتن از «استراتژی صدور انقلاب اسلامی ایران» رژیم دیکتاتوری عراق را به مخاطره افکندند. (شیرازی و طارمی، ۱۳۸۴: ۲۹۶) بعضی‌ها که از خطر تأثیر پذیری انقلاب اسلامی ایران بر مردم عراق آگاه بودند و می‌دانستند که حزب الدعوه می‌تواند عامل تشکیلاتی مهمی برای انتقال این تأثیر باشد، هجوم گسترده‌ای را علیه این حزب آغاز و بسیاری از اعضای آن را دست‌گیر کردند. آیت‌الله صدر با امام خمینی (ره) قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران دائماً در تماس بود. ترور آقایان بروجردی، تبریزی و فرزند آیت‌الله خویی از دیگر اقدامات حزب بعث برای مهار انقلاب اسلامی ایران بود (شهریاری، ۱۳۹۳: ۲۳). حزب بعث عراق برای جلوگیری از رشد احساسات اسلام‌گرایانه به مبارزه تبلیغاتی علیه جمهوری اسلامی ایران دست زد؛ و ایران را متهم به دخالت در امور داخلی عراق و صدور انقلاب نمود. با افزایش فشار در داخل عراق، تبلیغات سیاسی و روانی این کشور علیه انقلاب اسلامی ایران شدت گرفت. آنچه حزب بعث در این تبلیغات دنبال می‌کرد، فراهم آوردن زمینه‌های مناسب برای سرکوب داخلی شیعیان بود (ایزدی، ۱۳۷۹: ۳۷). این مسأله را در گفتار زیر مورد بررسی قرار می‌دهیم.

– دولت بعث به مثابه "غیر" در گفتمان نوین شیعیان

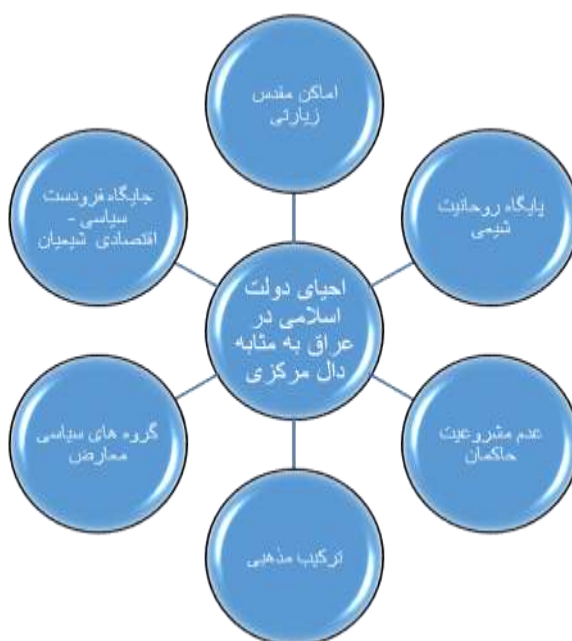
وجود "دشمن" یا "غیر" برای تأسیس مرزهای سیاسی در گفتمان نقش حیاتی دارد؛ چرا که شرط شکل‌گیری و انسجام گفتمان، وجود غیر (other) است. (Laclau & Mouffe, 1985:27) دال‌ها در گفتمان به دلیل ارتباط با دیگری و ضدیتی که با آن پیدا می‌کند، اهمیت می‌یابد. در گفتمان نوین جنبش شیعی عراق، حکومت‌های موجود اصلی‌ترین "دگر" و دفع "غیر" مهم‌ترین هدف محسوب می‌شود. با اینکه عراق گاهواره تشیع و در برگیرنده مکان‌های مقدس زیارتی است و با وجود اکثریت بودن شیعیان در عراق، از لحاظ سیاسی شیعه همواره در این کشور در اقلیت سیاسی بود(توال، ۱۳۷۹: ۸۱). مذهب شیعه در عراق نه تنها موفق به ایفای نقش نشد؛ بلکه همچنین از آغاز حکومت سلسله هاشمیه تا پایان عصر صدام، از نظر سیاسی یک گروه از یاد رفته و منزوی بودند. جایگاه ضعیف سیاسی شیعیان عراق تقریباً در تمام دوران حکومتی وجود داشت؛ و شیعیان عراق همواره به عنوان گروه مخالف سیستم سیاسی موجود تعریف می‌شدند(اسدی، ۱۳۸۲: ۶). اهمیت شیعه‌های عراقی قطعاً به خاطر کثرتشان نیست. شهرهای کربلا، نجف، کاظمین و سامرا دارای زیارتگاه‌هایی است که برای شیعه مذهب‌ها بسیار

مقدس است سه شهر اول عتبات، مراکز آموزش تعلیم و احکام مذهب شیعه است که از طریق رفت و آمد دائمی زوار با تمام جهان شیعه در ارتباط است (الی کدوری، ۱۳۶۸: ۱۸۹).

در واقع عامل اولیه‌ای که باعث عمق شکاف میان علمای شیعه و علمای سنی در عراق شد و نقش عمده‌ای داشت، حمایت حکومت‌های موجود بود (نفیسی، ۱۳۶۴: ۵۴). در دوران بعث پس از سال ۱۹۶۸ شرایط برای شیعیان به نحو روز افزونی دشوارتر شد. تشکیلات مذهبی شیعیان به مرور تحت کنترل مرکزی در آمد؛ و هر گونه ناسازگاری شدیداً سرکوب شد (الی کدوری، ۱۳۶۸: ۲۱۳). جریان شیعی عراق، حتی قبل از وقوع انقلاب اسلامی ایران برای خروج از انزوا و محرومیت، مشی اسلام سیاسی را دنبال کرده بودند و سیاست‌های حزب بعث در تشدید آن بسیار تأثیر گذار بود. بدین خاطر شیعیان عراق همواره یکی از اصلی‌ترین منابع نگرانی دولت عراق بود (غلامی و پوراسمعیلی، ۱۳۹۳: ۲۶). در مجموع عوامل مختلفی در عدم مقاومت اولیه شیعیان در مقابل ساختار سیاسی جدید عراق دخالت داشتند که مهم‌ترین، آن‌ها عبارت بودند از: کاهش تهدید اکثریت سنی با استقلال عراق از عثمانی، ائتلاف شیعیان با تجدید حمله وهابیت عربستان، تعارض مشترک شیعیان و خاندان هاشمی با آل سعودی (دری، ۱۳۸۸: ۱۶۸). اما پس از آغاز جنگ ایران و عراق در سپتامبر سال بعد، شیعیان خود را به مثابه شهروندانی یافتند که جنگی بر هم مسلکان آن‌ها تحمیل شده است و خواستار ایثار در راه این آرمان شدند.

بنابراین پیروزی انقلاب اسلامی ایران موجب ایجاد موج اسلام‌خواهی در کشورهای منطقه گردید و گروه‌های شیعه عراقی را در مخالفت با حکومت جدی‌تر ساخت (فولر، ۱۳۷۳: ۲۲۳). تشکیل حکومت اسلامی در ایران تغییری اساسی در فضای سیاسی خلیج فارس ایجاد کرد. انقلاب اسلامی ایران، با زیر سؤال بردن مشروعیت حاکمان سنی و نیز مشروعیت رژیم بعث عراق، وضعیت موجود را به چالش کشید. جهان بینی انقلاب اسلامی با مفهوم دولت ملی یا سرزمینی ناسازگار بود. مبانی این جهان بینی یکی اعتقاد به پابندی دولت‌های کشورهای مسلمان به اصول اسلام به عنوان شرط مشروعیت آن‌ها و دیگری مبنای ولایت فقیه بود. پیروزی انقلاب اسلامی ایران پیروزی اسلام علیه حاکمان ظالم در منطقه بود. در سراسر منطقه، شیعیان اعم از شیعیانی که اکثریت جمعیت را تشکیل می‌دادند (مثل عراق و بحرین) و شیعیانی که در اقلیت بودند (مثل کویت)، از محرومیت‌های سیاسی و اقتصادی رنج می‌بردند (کینگ و کارش، ۱۳۸۷: ۳۲-۳۳).

مفصل بندی دال های گفتمان نوین جنبش شیعی

شیعیان عراق مدت ها بود که از جایگاه فرودست سیاسی و اقتصادی خود در حیات حاکمه عراق اظهار نارضایتی می‌کردند و همانند مخالفان شاه ایران، گروه‌های ایدئولوژیک و فرقه‌ای تشکیل داده بودند. ده ها هزار نفر از شیعیان عراق در دهه ۱۹۷۰ از این کشور تبعید شده بودند. نظر بغداد در مورد ماهیت انقلاب اسلامی ایران و مفهوم آن برای شیعیان عراق، بر همگان روشن بود. چنان که ای.اچ. عبیدی در این مورد می‌گوید: حکومت عراق به رغم ژست سکولارش، جنبش ملی ضد شاهنشاهی ایران را به مثابه یک خیزش شیعی می‌دانست که می‌تواند تأثیر عظیمی بر عراق داشته باشد. در واقع پیروزی انقلاب اسلامی ایران به نوعی یک عامل شتاب دهنده به جنبش‌های معارض و فعالان حامی (امام) نه تنها در عراق، بلکه در کویت، بحرین و عربستان قلمداد می‌شد (اس لوی و فروئلیچ: ۱۳۹۴).

تقریباً ۶۰ درصد جمعیت عراق را شیعیان تشکیل می‌دهند. اعراب سنی که رهبران رژیم بعث جزء آن‌ها هستند در اقلیت هستند. شیعیان گرچه در دوران معاصر و در نظام حکومتی عراق نقش مهمی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی نداشته‌اند، اما تأثیرات فراوانی در حیات فکری و رشد و پیشرفت‌های علمی، اقتصادی و اجتماعی این کشور داشته‌اند (قاسمی، ۱۳۸۹، ص ۴۱). ترکیب قومی _ مذهبی عراق، این کشور را در برابر مداخله خارجی نسبتاً آسیب پذیر و اداره آن را به

همین نسبت دشوارتر می‌کند. در سال ۱۹۸۰، اوضاع جامعه شیعه بغرنج‌تر شد. اگر چه در اواخر دهه ۱۹۷۰ شرایط اجتماعی شیعیان به تدریج بهبود یافت، اما روی هم رفته، اوضاع شیعیان در دوران حکومت مرکزی بسامان نبود. از این رو، خطری که وجود داشت این بود که گروهی که تا آن زمان در وضعیت آشفتگی و نابسامان به سر می‌بردند، ممکن بود نسبت به مطالبات امام خمینی واکنش نشان دهند. شواهد حاکی از آن بود که ایران نه فقط از تحریکات گروه‌های شیعی مخالف عراق مثل "حزب الدعوه" حمایت معنوی می‌کرد، بلکه از نظر مادی نیز آنها را پشتیبانی می‌کرد.

تبلیغات ایران و وفاداری شیعیان تهدید بزرگ برای حزب بعث بود. مخالفت امام خمینی (ره) با حزب بعث و نگرانی عراق درباره احتمال شورش شیعیان ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر داشتند. امام خمینی (ره) اعتقاد داشت که پایه‌های اقتدار بعث بسیار بی‌ثبات است و شیعیان عراق خواهان سرنگونی دولت عراق هستند (کینگ و کارش، ۱۳۸۷: ۳۴). دستگیری و اخراج بیش از شصت هزار عراقی که بعضی‌ها مدعی بودند آن‌ها دارای اصالت ایرانی هستند و لو اینکه در خود عراق متولد شده باشند و همچنین دستگیری و به شهادت رساندن آیت ... صدر و خواهر ایشان بنت الهدی و جمع کثیری از شیعیان عراق و در نهایت تبعید آیت ... حکیم به همراه خانواده شان به ایران از جمله اقداماتی است که قبل از تهاجم سراسری عراق رخ داد؛ و این مقطع همان مقطع جنگ مابین جنگ است. از آن‌جا که اکثریت شیعه در عراق کمترین سهم را در ساختار سیاسی عراق داشتند، لذا پیروزی انقلاب اسلامی ایران تأثیری عمیق و سریع در میان آنان بر جای گذاشت و سازمان‌های انقلابی شیعه به تهدیدی جدی برای ثبات رژیم بعث تبدیل شدند. از طرفی حضور چهارده ساله امام خمینی در عراق سبب نزدیکی‌های سیاسی و عاطفی ایشان و رهبران شیعه شده بود. و احزابی چون حزب الدعوه الاسلامیه به رهبری آیت ... صدر، جماعه العلماء و حزب الفاطمی به شدت تحت تأثیر مرجعیت امام خمینی بودند. با اوج‌گیری انقلاب اسلامی ایران، آیت ... صدر که در فتوای تاریخی خود حزب بعث را تکفیر و پیوستن و هر گونه همکاری با آن را حرام اعلام کرده بود (رضایی، ۱۳۹۰: ۳۰-۳۱). این قیام شیعی در عراق با سرکوب دولت عراق مواجه شد. شکست انقلاب شیعی در عراق در مقایسه با پیروزی آن در ایران ناشی از چند عامل بود. حزب بعث نسبتاً منسجم بود و حمایت اقلیت سنی عربی که از آینده یک حکومت شیعه هراسناک بودند را پشت سر داشت. علاوه بر این، حزب الدعوه فاقد ارگان روحانی انقلاب اسلامی ایران بود و این تا اندازه‌ای از حجم کوچک جامعه روحانیت شیعه عراق در مقایسه با ایران ناشی می‌شد. سرانجام شکست شیعه نتیجه

سیاست‌های صدام بود که سرکوب گسترده و شدید و سیاست تشویق را نسبت به رهبری شیعه و وفاداران به آنها به هم آمیخت. رژیم با صرف مقادیر هنگفت در مساجد و مراکز مذهبی شیعه موفق شد بعضی از روحانیون شیعه را با خود همراه کند هر چند که بسیاری از روحانیون بلند پایه از همکاری صریح با بعث سر باز زدند. تأثیر سیاست‌های سازگارانه و سرکوبگرانه حکومت، با حمله عراق به ایران در سپتامبر ۱۹۸۱، مخالفت شیعه را دچار ضعف اساسی کرد. رژیم عراق برای مقابله با شیعیان عراق، حمله به ایران را یک راه حل برای این مسئله تلقی می‌کرد (عشوریان، ۱۳۷۶: ۲۹۴). تبلیغات رژیم و وجود جنگ، کشمکش‌ها و تضادهای عربی-فارسی را عمیق کرد. بعضی از شیعیان با بروز کدورت‌ها میان روحانیت شیعه عراق و ایران با این امر مخالفت ورزیده‌اند که آرمان خود را از طریق انقلاب اسلامی ایران بشناسانند (دکمیجان، ۱۳۹۰: ۲۳۵-۲۳۶). سیاست رژیم بعث در خصوص محدودسازی شیعیان در ابعاد منطقه‌ای و بین‌المللی مورد حمایت کشورهای عربی و قدرت‌های بین‌المللی قرار داشت (عباس پور، ۱۳۹۵: ۹۵) سیاست‌های رژیم عراق در این راستا اهدافی را دنبال می‌کرد که مهمترین آن عبارتند از: ۱- انکار ملاحظات فرقه‌ای در سیاست‌های داخلی. ۲- مردود شمردن خواسته‌های شیعیان با این دلیل که فرقه‌گرایانه، تفرقه افکنانه و ملهم از ایرانند. ۳- وارد کردن تعداد کمی از شیعیان در پست‌های فرعی یا تشریفاتی برای بیش‌گیری از انتقادات. ۴- تضعیف نهادهای مذهبی شیعی و جلوگیری از رشد آن‌ها. ۵- برخورد شدید با فعالیت‌های سیاسی شیعیان (فولر و فرانکه: ۱۳۸۸). در ضمن، سیاست صدام در رابطه با اعطای پادشاهی مادی، برخی از شیعیان برجسته نظیر سید حسین، تولیت بارگاه حضرت علی در نجف، امام علی کاشف الغطا از کربلا، و شیخ علی الصغیر از نجف را به همکاری خود جلب کرده است. به علاوه، العطایشی شاعر معروف شیعه از سوی رژیم تجلیل شد.

تلاش‌های صدام حسین در جهت کسب اطاعت شیعیان، در ترکیب نخبگان سیاسی نمودار است. مقایسه سابقه وزرای کابینه‌های ۱۹۷۹ و ۱۹۸۲، نشان می‌داد که حضور وزرای شیعه تاحدی گسترش یافت؛ به علاوه، شیعیان در فرماندهی منطقه‌ای حزب بعث (القیاده القطریه)، چهار عضو داشتند. با این حال وضع شیعیان از نظر اقتصادی بهبود نیافت؛ و نیروهای امنیتی آن‌ها را به ویژه در مساجد زیر مراقبت شدید قرار دادند؛ و چندین سازمان جدید برای مبارزه با حزب بعث سر بر آوردند. رژیم با این‌که عمل شخصی به تشیع را مجاز می‌دانست ولی با هر نوع اظهار گروهی یا علنی تشیع و ابزار همبستگی شیعیان به مبارزه پرداخته، آزادی عمل و توان علمی نهادهای مذهبی

را تضعیف می‌کرد. اعدام روحانیان شیعه تنها یکی از مظاهر سرکوب شیعیان توسط رژیم است. در نهایت باید گفت که مشکل شیعیان عراق حکومت است نه دیگر بخش‌های جامعه‌ی عراق است. با تشدید موج سرکوب، تعدادی از گروه‌ها و شخصیت‌های برجسته معارض حکومت، سیاست ادامه معارضا در خارج از مرزهای عراق را اتخاذ نمودند. این گروه‌ها و شخصیت‌ها عبارت بودند از: حزب الدعوه، سازمان عمل اسلامی، جماعه العلماء و جند الامام. (قریشی: ۱۳۸۶)

جنبش زیر زمینی شیعه با گروه‌های کرد و حزب کمونیست عراق، که هر دو مخالفین رژیمند، مرتبط است. در ضمن، مجلس اعلای انقلاب اسلامی به عنوان ارگان عالی رهبری مبارزه شیعه در عراق، به فعالیت مشغول است. این مجلس به رهبری آیت ... حکیم، از علماء و غیر روحانیونی تشکیل می‌شود که در آوریل ۱۹۸۰ به ایران گریختند. مجلس اعلاء تلاش کرده است شوق انقلابی شیعیان عراق را دوباره نیرو بخشد. ظاهراً حزب الدعوه مهمترین عنصر مجلس اعلاء است و روابط و پیوندهایی با گروه‌های سنی هواخواه خود در جهان عرب و گروه‌های دانشجوی شیعه در اروپا و امریکا برقرار کرده است. موضوعات تبلیغاتی مجلس اعلاء بازتاب تبلیغات انقلاب اسلامی ایران، یعنی ضد امریکایی بودن و مخالفت شدید با سلسله سعودی و دولت مصر بود. حضور مصر در عراق، یکی از موضوعات مهمی بود که مجلس اعلاء، در تبلیغات خود به افشای آن می‌پرداخت. این اشتغال تبلیغاتی مجلس اعلاء، از سیاست بعث در وارد کردن بیش از یک میلیون کشاورز و کار آموزان مصر به عراق ناشی می‌شد. رژیم از این کار دو هدف داشت: اول اینکه ترکیب جمعیت عراق را از لحاظ سنی-شیعی با هم برابر کند و دیگر آنکه رزمندگانی برای جبهه‌های جنگ با ایران برای خود تأمین کند. این «شراکت آرام» میان صدام حسین و رژیم سادات- مبارک، با منافع شیعیان ایران و عراق مغایرت داشت. رژیم بعث در سال‌های آغازین جنگ که امتیازاتی به دست آورده بود، آزار و اذیت روحانیان شیعه و احزاب اسلام‌گرا را تشدید کرد و به تبعید خانواده‌های شیعی به ایران سرعت بیشتری بخشید. با این همه عراق تا ۱۹۸۳ برتری نظامی‌اش را از دست داد و ناچار به اصلاح خط مشی خود پرداخت. رژیم دریافت که وفاداری شیعیانی که اکثریت قاطع سربازان و افسران درجه‌دار نیروهای مسلح عراق را تشکیل می‌دادند، حفظ شود؛ و نیز به رغم تبلیغات ایران صلاحیت‌های اسلامی‌اش را تقویت کند. (فولر و فرانکه: ۱۳۸۸) سرکوب وحشیانه سال‌های دهه ۱۹۸۰ به الدعوه و جنبش شیعی ضربات سنگینی وارد ساخت و صدها رهبر و اعضا آن در تبعید به سر بردند. براساس گزارش سازمان

ملل، از سال ۱۹۷۰ تعداد روحانیون شیعه از ۹۰۰۰ به ۸۰۰ نفر کاهش یافته است. با این وجود اغلب جمعیت شیعه عراق سکوت اختیار کردند و به هویت عربی خود اصرار ورزیدند. و به این وسیله اتهامات صدام را مبنی بر اینکه آنها شعوبی‌های جدید هستند باطل ساختند (دکمپجان، ۱۳۹۰: ۲۴۲).

نتیجه‌گیری

با توجه به اکثریت جمعیت شیعه و کمترین سهم آن‌ها در قدرت و ساختار سیاسی عراق که ناشی از سیاست‌های دولت بعثی در قبال شیعیان بود، از آن‌ها یک گروه منزوی ساخته بود؛ سیاست‌های دولت بعث که متکی به محدود کردن و سرکوب شیعیان عراق بود، با انقلاب اسلامی ایران، بیشتر شد؛ در چنین فضایی، گفتمان شیعی عراق تحت تأثیر دو عامل فعال شد. یکی خشونت حزب بعث که همیشه تمایل به تمرکزگرایی داشت و اجازه فعالیت به شیعیان را نمی‌داد؛ و دیگری پیروزی انقلاب اسلامی ایران بود. حزب بعث برای تثبیت موقعیت خود در داخل و رفع خطر از جانب کانون ترغیب اسلام‌گرایان در منطقه یعنی ایران، اقدام به تجاوز به خاک ایران نمود؛ تا با سرکوب ایران ضمن از بین بردن کانون تحریک شیعیان و مسلمانان، جنبش شیعه در داخل عراق را به شکست بکشاند؛ و نیز بتواند در نزد دولت‌های منطقه که از امواج انقلاب اسلامی ایران وحشت کرده بودند، اعتباری دست یابد. جهان بینی انقلاب اسلامی که با مفهوم دولت ملی یا سرزمینی ناسازگار بود، با زیر سؤال بردن مشروعیت حاکمان سنتی و نیز مشروعیت رژیم بعث عراق، وضعیت موجود را به چالش کشید. گفتمان جدید شیعی شیعی پس از انقلاب اسلامی ایران در مخالفت با حزب بعث فعال شد.

کتابنامه

- ابوالحسن شیرازی، حبیب‌الله و طارمی، کامران (۱۳۸۴). نقش گروه‌های معارض در روابط ایران و عراق، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- اس لوی، جک و فروئلیچ، مایک (۱۳۹۰). «علل وقوع جنگ ایران و عراق، ترجمه یعقوب نعمتی و روجنی، نگین ایران»، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، سال دهم، شماره ۳۷، صص ۱۳۲-۱۱۷.
- اسدی، علی اکبر (۱۳۸۲). «نقش وقوع انقلاب اسلامی ایران در آغاز جنگ ایران و عراق»، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی، ش ۳۵.
- ایزدی، خیرالله (۱۳۷۹). ایالات متحده آمریکا و جنگ ایران و عراق، به راهنمای ابومحمد عسگرخانی، پایان نامه کارشناسی ارشد روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، شهریور.
- پیغمبر زاده، طیبه‌السادات (۱۳۸۹) عوامل موثر بر تهاجم عراق به ایران، تهران: باغ موزه دفاع مقدس و ترویج فرهنگ مقاومت.
- تاجیک، محمد رضا (۱۳۷۹). گفتمان و تحلیل گفتمانی، تهران: انتشارات فرهنگ گفتمان.
- توال، فرانسوا (۱۳۷۹). ژئوپلتیک شیعه، ترجمه قاسم آقا، تهران: نشر آمن.
- جعفری، علی اکبر (۱۳۷۹). تقابل استراتژیها و اختلاف ایران و آمریکا، به راهنمایی ابومحمد عسگرخانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، دی ماه.
- خلجی، عباس (۱۳۸۶) ناسازه‌های نظری و ناکامی سیاسی گفتمانی اصلاح طلبی (۱۳۷۶-۸۴) پایان نامه دکتری علوم سیاسی، دانشگاه تهران، مهرماه.
- دری، حسن (۱۳۸۸). جنگ ایران و عراق ریشه‌ها و علل وقوع، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- دکمیجان، هریر (۱۳۹۰). اسلام در انقلاب، جنبش‌های اسلامی در جهان عرب (بررسی پدیده بنیادگرایی اسلامی)، ترجمه حمید احمدی، تهران: کیهان.
- رشید، غلامعلی (۱۳۸۶). نقش عوامل ژئوپلتیک در راهبردهای (مطالعه موردی ایران نسبت به عراق)، رساله دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، مهر ماه.

رضایی میرقائد، محسن (۱۳۹۰). جنگ به روایت فرمانده، تهران: بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس.

شهریاری، حیدر (۱۳۹۳). «جنگ ایران و عراق از منظر تحلیل گفتمان»، دو فصلنامه پژوهش سیاست نظری، شماره ۱۵.

عباس پور، زهرا (۱۳۹۵). بررسی تأثیر تعارضات هویتی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی پس از ۲۰۱۱ عراق، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی - علوم سیاسی، به راهنمای استاد عبدالمجید سیفی، دانشگاه آیت ... العظمی بروجردی (ره)، مهر.

عسگر شهبازی، علی و رحمتی نصر، مجید (۱۳۹۵). «نقش و جایگاه شیعیان در ساختار کشور عراق»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی، سال ششم، شماره ۱۶، صص ۱۴۶-۱۳۱.

عشوریان، مرتضی (۱۳۷۷). بررسی زمینه‌های سیاسی شروع جنگ ایران و عراق، به راهنمای ابوالقاسم طاهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد و روابط بین‌الملل، دانشگاه علامه طباطبائی.

غلامی، طهمورث و پوراسمعیلی، نجمه (۱۳۹۳). «جنگ ایران و عراق از دیدگاه موازنه قوا»، فصلنامه سیاست دفاعی، شماره ۸۶، صص ۲۴۲-۲۰۱.

فولر، گراهام (۱۳۷۳). قبله عالم ژئوپلیتیک ایران، ترجمه عباس مخیر، تهران: نشر مرکز.

فولر، گراهام و فرانکه، رند (۱۳۸۸). «شیعیان عراق (۱)»، ترجمه خدیجه تبریزی، فصلنامه شیعی شناسی، شماره ۶.

قاسمی، محمدعلی (۱۳۸۹). «بازیگران مؤثر بر عراق آینده: منافع و سناریوها»، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال سیزدهم، شماره ۱.

قریشی، یوسف (۱۳۸۶). «تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر عراق»، قابل دسترسی در: <http://www.ensani.ir>.

کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۹۱). «بررسی تحولات داخلی عراق در آستانه جنگ علیه جمهوری اسلامی ایران»، پژوهشنامه دفاع مقدس، سال اول، شماره ۳، صص ۱۵۳-۱۳۰.

کینگ، رالف و کارش، افرایم (۱۳۸۷). جنگ ایران - عراق پیامدهای سیاسی - تحلیل نظامی، ترجمه سید سعادت حسینی دمایی، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز اسناد دفاع مقدس.

مارش_دیوید و جری استوکر (۱۳۷۹). روش و نظریه در علوم سیاسی، ترجمه امیر محمد حاجی یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

منوچهری، عباس (۱۳۸۴). رهیافت و روش در علوم سیاسی، تهران: سمت.

نادری، احمد (۱۳۸۶). گفتمان جنبش شیعی عراق، تهران: نزدیک.

نقیسی، عبدالله فهد (۱۳۶۴). نهضت شیعیان در انقلاب اسلامی عراق، ترجمه کاظم چایچیان، تهران: امیر کبیر.

الی کدوری (۱۳۶۸). تشیع مقاومت و انقلاب، مجموعه مقالات کنفرانس بین المللی دانشگاه تل آویو، شیعه های عراق و سرنوشت آنها، تهران: پیشگام، صص ۲۱۹-۱۸۷.

یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز (۱۳۹۱). نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نی.

Howarth, D. Noarval, A. and Stavrakakis, G. (2000). Discours Theory and Political Analysis, Manchester University Press.

Laclau, E & Mouffe, C. (1985). Hegemony and Socialist Strategy: Toward a Radical Democratic Politics, London: Verso.